

ЖИВОЈИН СТАНОЈЧИЋ
(Београд)

ИЗ ИСТРАЖИВАЊА ЈЕЗИКА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ: ЛИНГВИСТИЧКА СИНТЕЗА НЕКИХ ПРИМЕРА

На темељу теоријских поставки Р. Јакобсона, Ст. Улмана и М. Ивић, аутор уопштава резултате својих истраживања неких језичких особина романа *Сеобе* и *Друга књига Сеоба* Милоша Црњанског. Представљене су карактеристике примера на лексичком, морфолошком, творбеном, синтагматском и морфосинтаксичком нивоу језика.

Кључне речи: језик, књижевни језик, Милош Црњански, слојевитост, структура реченице, циљност, архаизам, дијалектизам, „временска коцка“.

Последње деценије XIX и почетак XX века, до Првог светског рата, несумњив су период „брзог и углавном неометаног развоја српског књижевног језика“ (Ивић 1998: 256), оног који је касније формирао солидне основе за стварање такозване школе „београдског стила“, који је А. Белић изједначавао са „београдским књижевним језиком“ и који се, управо по Белићевој оцени, развијао у смислу најбољих традиција Вуковог језика, уједначајући се и постајући комуникативно средство књижевних и културних кругова, чувајући углавном свој лик и примајући црте које су се из народног језика у њега уносиле на бази поменутих традиција (Белић 1934: 193–200). Те основе неометано остају у језичком изразу и каснијих српских писаца, као што су били Иво Андрић и Милош Црњански, чији је ауторски језик (Stanojčić 1967: 1–330), рекли бисмо, згуснути микрокозам врло обухватног српског књижевнојезичког дијасистема. Тај систем у прозној реализацији није ништа друго до мозаик слојева општег српског језика, које писац прозног дела, зависно од своје језичке компетенције, има на располагању. И Иво Андрић и Милош Црњански одликују се врло високим степеном те компетенције. Наравно, сваки са својом специфичношћу, али и са заједничким квалитетом — ерудицијом истинских интелектуалаца XX века, која има директни одраз у засту-

пљености језичких слојева, дијакроних и синхроних, у њиховом делу. Предмет мојих истраживања била је и реализација тога језичког микрокосма у романима *Сеобе* и *Друга књига Сеоба* М. Црњанског, наравно — у изабраним њиховим сегментима. Резултати тога истраживања периодично су били објављивани у научним публикацијама (домаћим и страним), а највећи њихов број чини поглавља моје монографије *Из језика њрозе Милоша Црњанског — лингвистичка истраживања* (Београд, 2008), на основу чијих закључних напомена је и настала ова синтеза, представљена на само неколико језичких детаља. Више детаља, са много више тумачења, читалац ће наћи у поменутој монографији.

По дефиницији већ, језичка целина се одликује слојевитошћу, а она се, у ова два романа, показује и на нивоима морфологије и грађења речи, и на морфосинтаксичком нивоу, каква је конгруенција, и на нивоу контакта међу језицима у формирању облика позајмљеница из других језика, као и на нивоу синтаксичко-семантичком, када се укрштају значења лексема везана за различите периоде у историји језика. Узети по принципу случајног узорка (због економисања временом и простором), у том смислу поучни су, на пример: (а) дистрибуција морфолошко-творбених јединица *багрем* — *багремови* — *багрење*, у којој је пишевом избору сасвим видљив феномен *асоцијативне интјерференције*, који као појам за неке језичке појаве (као што је „лексичка поларизација“, на пример) од других аутора прихвата Ст. Улман (Ullmann 1963: 306), или (б) слагање атрибута са именицом *ухода*; или (в) појава основе *џудр-* уместо *џудер-* у позајмљеници *џудер*, као и (г) синтаксичко (синтагматско) разрешавање значења именица *град* и *варош*. У свима њима, наиме, можемо наћи реализацију врло индивидуалног језичког осећања М. Црњанског како за уједијалекатско (Ивић 1994: 247–247), тако и за контактнोजезичко (на пример, у односу на немачки, па и француски језик, који се налазе у пишевом језичком капацитету), па — када је реч о овом последњем — и за историјскојезичко (Станојчић 1994: 569–573).

Дата слојевитост језика посебно је реализована у распореду *орнаменталних језичких стјруктјура* које је Црњански-наратор очигледно црпао на два извора — *фолклорном*, као што је то онда када, у Поглављу VII *Сеоба* (98–121) — које има карактер мале саге — формира дискурс око језгра „Великомученик Цар Лазар“, и *квалификованом*, онда када је то, у истој саги, дискурсна формација око језгра „блато, војник, новац“, супротстављајући их да би описао ментални склоп друштвене групације која не уме да одвоји симболе од реалија, како сам то детаљно већ описао (Станојчић 1999: 149–154).

Посебно је рафиниран пишчев *prosédé* онда када синтаксичким средствима — структуром реченице — комбинује нараторов исказ са читаочевом аперцепцијом, као што то чини помоћу дистрибуције (а) поредбене реченице: *Исакович је осећао као да му је љукла жуч*, (б) објекатске реченице *Био је њај грозни осећај да је њо дошло изне-нада* и (в) допуне синтагматског карактера *Река, са ниског мостѡа, чинила се много шира* — све као допуне предикату чији је носилац глагол непотпуног значења. Реченична синтакса резултира овде у језички израз (дакле — *знак* који стоји према *означеном*) имплицитне имагинације, претварајући се у живу метафору, управо онакву каква је дефинисана у лингвистици као дискурс у категорији Пол Елијар–Улманове једначине „А је Б“, тј. у категорији слике добијене идентификацијом (Ullmann 1966: 179–180). И у дискурсном микроконтексту, у којем се налази стандардна поредбена конструкција *Све је било као и љри његовом љоласку* — појављује се права метафора: *Земља је била ѡамна влага, невидљива и кишовиѡа*, она, дакле, која је у сфери имплицитног поређења. Због идентификовања двају појмова који могу бити доведени у везу на најоригиналнији начин, јасно је да тек она представља праву и, рекао бих, типичну *стилски обележену јединицу*. Идентификовати појам „земља“ са појмом „тамна, невидљива и кишовита влага“, целину првог појма са целином другог појма, реализовањем схеме „А је Б“, заиста јесте оригинално. И — тачно у смислу исказа који проф. М. Ивић назива *деноѡаѡивним каракѡе-ризовањем*, када анализира реченицу типа „X је Y“ (Ивић 1995: 237–253). Овде је, такође, несумњиво да констатација М. Ивић о већој семантичкој сложености „прототипске јединке“, која је главни члан субјекатског конституента „онда кад се денотативно значење предикатске именице Y удружује с конотативним него у случајевима кад се не удружује“ (Ивић 1995: 240) — апсолутно одговара традиционалном дефинисању сложености уметничког језичког израза. Ја бих још додао да је та сложеност, међутим, у равни аперцепције. Наиме, дати језички израз, па и овај који смо конкретно анализирали, није подједнаке сложености за *ѡисца* (који га је створио) и за *чиѡаоца* (који га тумачи). Управо, тек уколико је општи (језички и културни) ниво читаочев близу пишчевог, утолико ће се мање осећати дата сложеност, а сам исказ ће се и лингвистички моћи окарактерисати као истинит. Уколико није тако, пишчев језички исказ биће и сложенији, и — мање истинит за читаоца.

Дефинисана *ѡиљна* слојевитост сигурно је остварена у пишчевој употреби форме плурала именице *оѡац* каква је у примеру: *Из којих им љрочиѡаше и имена њихових о ѡе ва, жена, деце*, форме која је типична за слој црквеног српског језика (према форми *очеви*, коју на-

лазимо у општем језику), међутим, није апсолутна у сложеној језичкој материји прозе М. Црњанског. Чак и у примеру лексеме *оцеви* она је и спонтана, што је реализовано и датим примером, који се у већим граматикама констатује и без проширења *-ев-*: *оци*, с тим што се тада наводи „с посебним значењем — духовних отаца“ (Стевановић 1986: 202), што је такође у сфери архаизама, а коју писац, у контексту многих слојева језика које је увео у језик овога романа, на пример, и тиме што се „огласио као читалац мемоарских записа Симеона Пишчевића“, те тиме да су код њега „запажени и трагови читања одређених дјела Доситејевог доба (стихови Милована Видаковића): језик тих дјела искоришћен је некад дословно, као непосредна, управна ријеч јунака *Сеоба*“ (Иванић 1996: 367), и није морао *осећајти* као дијалектизам, па чак ни као архаизам. Пишчево „грубље огрешење о језички стандард“ (Иванић 1996: 372), дакле, могло би имати основе у изузетној активности његовог језичког осећања. Оно би се могло дефинисати као својеврстан катализаторски филтер кроз који пролази језички материјал узет из различитих слојева језика, па и оних архаичних, наравно, на индивидуалном нивоу, за разлику од колективног нивоа, о којем, као о константи свих језика, на познати нам начин говори и Белићева лингвистика (Белић 1998: 323). То значи да је кроз језичко осећање Милоша Црњанског пролазила вишеслојна језичка грађа, те да је он ту грађу прерађивао онако како колективно језичко осећање једног језичког поколења, Белићевом терминологијом речено, прерађује оно што у језику ствара појединац.

Језичка циљност, коју је дефинисала прашка лингвистичка школа и посебно Р. Јакобсон (Jakobson 1971: 522–527), врло је јасна када је искристалисана контекстуалним комбиновањем исказа парадоксалног карактера типа: *Што се њак њиче оног једног случаја силовања, није хџео да га њоверује, њошћо је њаквих случајева њредвиђао много више* (*Сеобе*, 24), који су у врсти језичких средстава за исказивање истинитости / неистинитости. Или је врло јасна у пишчевом избору језичких јединица на нивоу лексеме (*варош* : *град*), на нивоу синтагме (*из града* : *са града*), на нивоу грађења речи (*сливајти* : *изливајти* : *лијти*), на нивоу језичког контакта у свим областима (*честњјејши*, *дочекан слугама*, *њоверовајти га*), у којем се види више елемената примарних језичких слојева, којима М. Црњански суверено влада (Станојчић 1994: 569–573). То све чини да је у анализи исказа у којем се види укрштање различитих временских / просторних слојева језика у таквим примерима *Сеоба* — управо аналогијом са врло познатом Јакобсоновом дефиницијом „просторности“ (која се супротставља дефиницијама „линеарности“) фонеме — оправдано увести појам „временске

коцке“ језичких црта временски / просторно различитих, али које у датом дискурсу перципирају слушаоци, одн. читаоци као једновремене, симултане, дакле — „на / у једном месту, одн. времену“, како сам ја то и дефинисао на симпозијуму „Лингвистика и поетика“, одржаном у част Р. Јакобсона у Софији 1996 (Станојчић 1996: 171–178). И то све — опет — потврда је лингвистичке заснованости констатација о феномену „регулативне моћи лексичке семантике у граматници“, како је дефинише проф. М. Ивић (Ivić 1995: 188–197), и са аспекта језичке логике која, по принципу „временске коцке“, под површинским једним значењем открива бар још један, дубљи слој обухваћен односом *знака и означеног*. Са своје стране, ова сасвим конкретна анализа може бити двојака: прво, може се вршити као апстрактна схема тока лингвистичке мисли суочене са формом исказа у питању, и, друго, може се вршити тако да се добијена апстракција искористи као инструмент утврђивања стварног постојања *о з н а ч е н о г*, одн. истинитости *з н а к а*. И то чак и у дијахронијској перспективи.

На основи језичке циљности формирају се многе црте идиолекатског карактера у општем књижевном језику, које наравно не можемо дословно схватати и дефинисати у речницима уз ознаке које их ограничавају у том општем језику. Међу такве језичке феномене свакако иде књижевниково осећање за однос *индивидуално : колективно* у парадигми *багрем : багремови : багрење*, који је видљив у језику *Сеоба*. Такве природе је и језичко осећање М. Црњанског у употреби именица са суфиксом *-је* (Станојчић 1998: 218–225). Те црте из идиолекта узимају се у књижевни језик, одн. у његову нормативну литературу. С тим, природно, што неке од њих, као што је партиципска употреба глаголског прилога садашњег у реченици из *Сеоба: Доћрча, сав задуван, Исакович, ње седоше у кола, обојица осрамоћени и бесни, ой-кољени њоворком ја ш у ћ и х официра (Сеобе, 25)* — нису преузете у књижевни језик.

Наравно, док у овим примерима имамо остваривање овог језичког принципа у морфолошким и творбеним системима, у језику М. Црњанског налазимо асоцијативне интерференције, и на нивоу синтаксе и, с њом повезане, семантике. То се врло јасно види када се анализира контекстуална ситуација која резултира из тзв. линеарне комбинације лексема *јесен, влага, млаз, сливајти се, блајти* са денотативно и конотативно опозитном лексемом *сасушијти се* и са тога гледишта неутралном лексемом *исцрулијти*. Тада, дакако, оне улазе у слободнију сферу, која је предмет лингвистичке стилистике (Станојчић 1999^а: 145–148). У тој сфери, најзад, налази се и пишчев избор лексема код Црњанскога, у којем се — опет са аспекта лингвистичке анали-

зе — виде путеви принципске везе књижевнојезичког израза са народним језиком пишчевог дијалекатског супстрата. То је сасвим у духу карактеристике коју лингвисти дају за писце из периода „кристализације“ српског књижевног језика — „они се нису клонили дијалектизма у гласовним и морфолошким појединостима. Тако се догодило да су они писали народним језиком, а да се то ипак не осети као удаљавање од књижевног“ (Ивић 1998: 260). С тим, наравно, што се за М. Црњанског мора рећи да је тај проседе вишеструко комплекснији. О томе сведочи, на пример, његова употреба аориста, а не неког другог претериталног времена — у контексту синдетске реченице *И чинило се да му оде глава (Друга књига Сеоба, 27)*, блиска примарном изразу који се налази у фолклорном слоју језика. Али, о том сведочи и реченица, блиска и језику српске духовности, дакле — не више фолклорна: *А овде, све је мрачно, и смрадно, и не зна где ће сјуситиши, ноћас, да одмори, уморну главу (Друга књига Сеоба, 160)*, која се јавља у језику М. Црњанског, маркирана атрибутом *déjà vie*, тј. као исказ је већ виђен — у тексту из Библије: *Рече њему Исус: лисице имају јаме и ишцице небеске гнијезда; а син човјечји нема гдје главе заклониши (Јеванђеље њо Мајјеју, гл. 8.20, Нови завјет, превео Вук Стеф. Караџић)*. На овај језички слој упућује и структура дате реченице М. Црњанског, пре свега интонационо, апозитивним паузама, и присуством супротног везника *а* и саставног везника *и*. Битно истим обележјима (интонационим паузама и тим истим везницима) одликује се и дата реченица из Библије. На тај језички слој, најзад, упућује и пишчев избор реченичне структуре с везником *где* и футуром *ће сјуситиши* као допуне глаголу у предикату *не зна*. Иста структура, истина — како сам већ истицао раније — не с футуром него с инфинитивном допуном глаголу у предикату, употребљена је и у библијском тексту: „... *а син човјечји нема гдје главе заклониши*“, при чему је, облик инфинитива заједнички и за облик футура, и за допуну глаголу у предикату.

Извори грађе

М. Црњански, *Сеобе*, Београд, 1996.

М. Црњански, *Друга књига Сеоба*, Београд, 1996.

Литература

Белић 1934: Александар Белић, „Београдски стил“, *Наш језик* II/7, Београд, 193–200.

Белић 1998: Александар Белић, *Ојшћа лингвистика*, Изабрана дела, Први том, Београд.

- Иванић 1996: Душан Иванић, „Поговор“, *Сеобе*, Београд.
- Ивић 1994: Павле Ивић и др., „Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта“, *Српски дијалектолошки зборник XL*, Београд.
- Ивић 1998: Павле Ивић, *Преглед историје српског језика*, Целокупна дела VIII, Сремски Карловци — Нови Сад.
- Ivić 1995: Milka Ivić, „O 'denotativnom' i 'konotativnom' karakterizovanju“, *Ozeleonom konju — novi lingvistički ogledi*, Београд, 237–253.
- Jakobson 1971: Roman Jakobson, „Efforts Toward a Means-Ends Model of Language in Interwar Continental Linguistics“, *Selected Writings, II, Word and Language*, The Hague — Paris, 522–527.
- Stanojčić 1967: Živojin Stanojčić, *Jezik i stil Iva Andrića*, Monografije, Knjiga XI, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Београд.
- Stanojčić 1994: Живојин Станојчић, „О језичком осећању М. Црњанског — алтернација *варош — град*“, *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику XXVII/1–2*, Нови Сад, 569–573.
- Stanojčić 1996: Живојин Станојчић, „Из поетског језика М. Црњанског — у светлу Јакобсонових учења“, *Наш језик XXXI/1–5*, Београд, 171–178.
- Stanojčić 1998: Живојин Станојчић, „Из језика 'Сеоба' М. Црњанског (1)“, *Наш језик XXXII/1–2*, Београд, 218–225.
- Stanojčić 1999: Живојин Станојчић, „Из језика 'Сеоба' Милоша Црњанског (2)“, *Наш језик XXXIII/1–2*, Београд, 149–154.
- Stanojčić 1999^a: Живојин Станојчић, „Из језика прозе Милоша Црњанског“, *Српски језик IV/1–2*, Београд, 145–148.
- Stevanović 1986: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд.
- Ullmann 1963: Stephen Ullmann, *The Principles of Semantics*, Oxford.
- Ullmann 1966: Stephen Ullmann, *Language and Style*, Oxford.

Summary

Živojin Stanojčić

FROM THE RESEARCH WORK ON MILOŠ CRNJANSKI'S LANGUAGE: LINGUISTIC SYNTHESIS OF SOME EXAMPLES

The paper considers several elements that make the language of M. Crnjanski be characteristic by its layers. Author is suggesting that Crnjanski, besides of his native dialect, had the language of written documents, of the Holy Bible (New Testament) texts and languages in contact as the most probable common source of some of his novels language features. Author's research was based on the theoretical works of R. Jakobson, St. Ullmann and M. Ivić.